

### ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ

ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਅਰਥਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਰੂਪਗਤ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਰੋਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ 'ਨਿਰੁਕਤ' (etymology) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਬਦ-ਵਿਗਿਆਨ' (lexicology) ਹੈ। ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਮੁੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਛਤ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਰਥ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ 'ਨਿਰਅਰਥਕ' ਅਤੇ 'ਬਿਅਰਥ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਧਾਤੂ, ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰੁਕਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀਵੱਤ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਨਿਰੁਕਤ ਇਕ ਰਾਖਵਾਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਅਰਥਗਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਬਣਤਰ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੋਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕਰੀਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਭਾਰੋਪੀ (ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ) ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਬੀ ਇਕ ਗੈਰ-ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ।

ਨਿਰੁਕਤ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਨਿਕਟ ਸਰੋਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧੀ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਰ-ਦੁਰੰਡੀਆਂ ਸਰੋਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੂਸੀ, ਕ੍ਰੇਸੀਅਨ ਆਦਿ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਢੰਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਕੰਸਾ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਤੱਤਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਉਦਾਹਰਨ ਮੂਜਬ ਪੰਜਾਬੀ 'ਸੰਯੁਕਤ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ, ਜੋ 'ਸੰਯੋਗ' ਦਾ ਭੂਤ-ਕਿਰਦੰਤ (past participle) ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਲਾਤੀਨੀ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ conjunct ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ conjugal ਦਾ ਭੂਤ-ਕਿਰਦੰਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਯੁਕਤ' (ਜੁੜਿਆ) ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਗਲੋ-ਸੇਕਸਨ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ yoked (ਜੁੜਿਆ) ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ yoke ਦਾ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਭੂਤ-ਕਿਰਦੰਤ ਹੈ।

ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭੌਤਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਮਾਨਸਕ ਜਾਂ ਭੀਤਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ, ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਚਲੱਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਵਿਗਸੇ ਅਰਥ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਆਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਗੋਝ ਦੀ ਭਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ, ਮੂਲ ਅਰਥ ਦੀ ਸੋਝੀ, ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾ ਇੰਜ ਹਨ:

1. 'ਚਿੱਤ' (ਜੋ 'ਚਿਤਰ' ਦਾ ਸਜਾਤੀ ਹੈ) ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਸਕ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਚਿਤਰ ਹੈ।
2. 'ਇਨਸਾਨ' (ਜੋ 'ਉਨਸ', ਸਨੇਹ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਹੈ) ਨਿਰੁਕਤਕ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।
3. 'ਸਿੱਖ' (ਮੂਲ ਅਰਥ ਸ਼ਾਗਿਰਦ, disciple), ਜੋ 'ਸਿਸ' ਦਾ ਵਿਰਾਸਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, 'ਸਿਸਟ' (ਆਗਿਆਕਾਰ, ਸਾਊ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ disciplined; ਇਸ ਲਈ 'ਸਿਸਟਾਚਾਰ', ਸੁਚੱਜਾ, ਸਲੀਕਾ, ਚੱਜ ਆਚਾਰ) ਨਾਲ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਸਾਹਿਤ (ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ) ਤੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਡਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਯੋਗ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਕੰਮ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼ ਸੰਨ 1879 ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਾਠਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ, ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੂਝਣ, ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਔਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲੀ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਕਿ ਇਹ ਰਿਆਲ ਕੋਣ ਹੈ ('ਕੋਈ ਬਤਲਾਏ ਕਿ ਹਮ ਬਤਲਾਏ ਕਿਆ'?)। ਗੱਲ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਚਮਗਿੰਦੜ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਯੋਗ ਚਰਚਾ ਨਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸੁਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਸਮਾਗਮਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਰੁਖੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ

ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਚਾਰ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕ੍ਰਿਸੀਅਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਰੋਤੀ ਸਾਝਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ' (ਚੋਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਚਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ 'ਕੋਸ਼ਕਾਰੀਆਂ' ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼' ਛਪਿਆ ਹੈ। 650 ਪੰਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮੇਰੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀਨੀਅਰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰੁਕਤਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮੋਢੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ,  
ਵਿਜ਼ਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ  
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ